

Opilionieuws

Nieuwsbrief van de werkgroep hooiwagens
nummer 7, december 2012

EIS-Nederland Jaargang 6,

oorwoord

Het is een bijzonder jaar geworden. Aan het begin van het seizoen heeft Jinze het coördinatorschap van de werkgroep op zich genomen; hij maakte een enthousiaste, vliegende start met veel nieuwe initiatieven. Zo is de werkgroep versterkt met maar liefst vijf nieuwe leden, die we hierbij van harte verwelkomen. Dat laatste geldt ook voor de twee (!) nieuwe hooiwagensoorten die ons land dit jaar rijker geworden is. Er staat nog van alles op de rit, dus volgend jaar gaan we oogsten. Een mooi seizoen gewenst,

Jinze Noordijk en Hay Wijnhoven, 15 december 2012

Het seizoen 2012

HW=Hay Wijnhoven, JN=Jinze Noordijk, MK=Marije Kuiper, ThH=Theodoor Heijerman, JvD=Jan van Duinen, AK=Arp Kruithof, JB=Johan Bink

Oude monsters Ook dit jaar is er weer veel tijd gestoken in het uitzoeken en determineren van hooiwagens uit oud bodemvalmateriaal van de Vakgroep Biosystematiek van de Wageningen Universiteit. Op deze wijze wordt de dataset flink uitgebreid met records tot bijna 30 jaar terug. Het levert waardevolle informatie. Zo konden bijvoorbeeld veel records voor Friesland worden toegevoegd, evenals uit twee Zuid-Hollandse bosjes, dijken in de Betuwe en het bos bij Amerongen. Ook de kalkgraslanden zijn goed vertegenwoordigd, met monsternames uit 1984 en 1985. Dit heeft voor Zuid-Limburg bijvoorbeeld een nieuwe bevestigde vondst van *Trogulus tricarinatus* opgeleverd en ook hebben we nu veel oude records van *Nemastoma bimaculatum* (een soort die vroeger vaak niet werd onderscheiden van *N. lugubre*) in ons bezit. [ThH,JN]

Zuid-Limburg, 4 mei Dit deel van Nederland blijft aanlokkelijk. Op 4 mei zijn gebieden bij Munstergeleen, Sittard (beide in het 'onderbemonsterde' noorden van Zuid-Limburg), Geuldal, Elzetterbos en Bunderbos bezocht. Twee vondsten van *Paranemastoma quadripunctatum* en *Trogulus closanicus*, een van *Nemastoma bimaculatum* en *Mitostoma chrysomelas*, en verder nog drie soorten. [JN]

Lesbos, mei 2012 Het Griekse eiland Lesbos dicht bij de Turkse kust is vooral vermaard om zijn vogelrijkdom. Er komen relatief weinig hooiwagens voor. Tijdens een vakantie werden *Zacheus crista*, *Opilio insulae*, *Histicostoma cf. creticum*, *Lacinius horridus* en *Metaplatybunus* sp. verzameld. Het materiaal is in een buitenlandse collectie opgenomen en blijft voor genetisch onderzoek beschikbaar. Het Middellandse Zeegebied staat bekend om zijn 'verborgen biodiversiteit', zodat vers materiaal van dit soort plekken altijd zeer welkom is! Tip voor buitenlandgangers: je kunt de dieren in 70% alcohol verzamelen. Het blijft dan vrij lang goed en kan na thuiskomst aan een universitaire of instituutscollectie worden gedoneerd waar het eventueel diepgevroren kan worden tot gebruik voor DNA-analysen. [HW]

Inventarisatie spoortalud Wijlre Berend Aukema inventariseert het talud van het Zuid-Limburgse Stoomtrein Maatschappij bij Wijlre en Eys met acht bodemvalseries (fig. 1). De hooiwagens uit de vallen worden op naam gebracht. Het levert zeer veel records op, waarbij alle typische soorten in aantal worden aangetroffen: *Anelasmacephalus cambridgei*, *Trogulus closanicus*, *Nemastoma bimaculatum*, *Paranemastoma quadripunctatum* en *Homalenotus quadridentatus*. Tijdens ophaalmomenten worden soms nog extra handvangsten gedaan en zo werd een grote populatie van *Opilio parietinus* ontdekt – de eerste vondst in zes jaar! Het onderzoeksterrein herbergt ook veel algemene soorten en met de vondsten van iets schaarsere soorten als *Lacinius ephippiatus* en *Odiellus spinosus* is dit km-hok hard op weg om een van de soortenrijkste in Nederland te worden. Artikelen over de soortenrijkdom en de populatie van *O. parietinus* zijn in de maak. [JN,ThH]

Fig.1. Berend Aukema haalt bodemvalmonsters op op het spoortalud van de Zuid-Limburgse Stoomtrein Maatschappij. Foto: Jinze Noordijk

Duinen bij Vogelenzang en Haarlem, 29 juli-3 augustus Meerdaagse excursie (door de andere deelnemers ook wel 'vakantie' genoemd) bij de Amsterdamse Waterleidingduinen en NP Zuid-Kennemerland, met vele vondsten, o.a. van *Nemastoma dentigerum* in de duinen. [JN]

1000-soortendag 2012 Nationaal park De Meinweg is in 2011 en 2012 meerdere keren bezocht, wat een tamelijk compleet beeld heeft opgeleverd van de hooiwagenfauna. Heike Kappes, Ping-ping Chen, Nico Nieser en Berend Aukema leverden monsters aan en Aidan Williams, John Hannen, Peter Wijnhoven en Jan Hermans meldten waarnemingen tijdens excursies. Een verslag volgt in het themanummer van het Natuurhistorisch Maandblad. Een opmerkelijk groot deel van onze inheemse soorten is in het park gevonden, zoals *Paranemastoma quadripunctatum*, *Homalenotus quadridentatus*, *Anelasmoecephalus cambridgei* en *Trogulus closanicus*. [JN,HW,ThH]

Zuid-Spanje en Marokko september/oktober 2012 Een door de Uyttenboogaart-Eliassen Stichting ondersteunde verzamelreis. Een enerverende ervaring! Een keuze: verscheidene *Leiobunum*-soorten, waaronder waarschijnlijk -net als in 2010- weer wat nieuws uit Rif en Midden-Atlas en leuke Spaanse soorten als *L. levantinum* en *L. argentipalpe*; de eerste mannetjes van Afrikaanse *Trogulus*; een mooie serie '*Homalenotus*' uit de Rif; *Nelima* uit de Midden-Atlas. Ik begin langzaam maar zeker een beeld te krijgen van de *Leiobunum*-soorten uit regionen waar ook 'onze' *Leiobunum* sp. A vandaan moet komen. Dat is een goed begin. Maar het uitwerken en interpreteren van de vangsten gaat niet eenvoudig worden... [HW]

Inventarisatie in dennenbossen In opdracht van de Plantenziektkundige Dienst voerde EIS-Nederland een onderzoek met azijnzuurvallen uit in de dennenbossen. Tijdens het veldwerk konden veel hooiwagens genoteerd worden, in de vallen, maar vooral door handvangsten. De Bakkeveensterduinen en Boswachterij Appelscha (Friesland), Boswachterij Grolloo en Dwingelderveld (Drenthe), omgeving Ommen en De Borkeld (Overijssel), Roggebotzand (Flevoland) en Zwolsche Bos, Zandenbosch en Loenense Bos (Gelderland) zijn hierdoor goed op de kaart gezet. [JN,ThH]

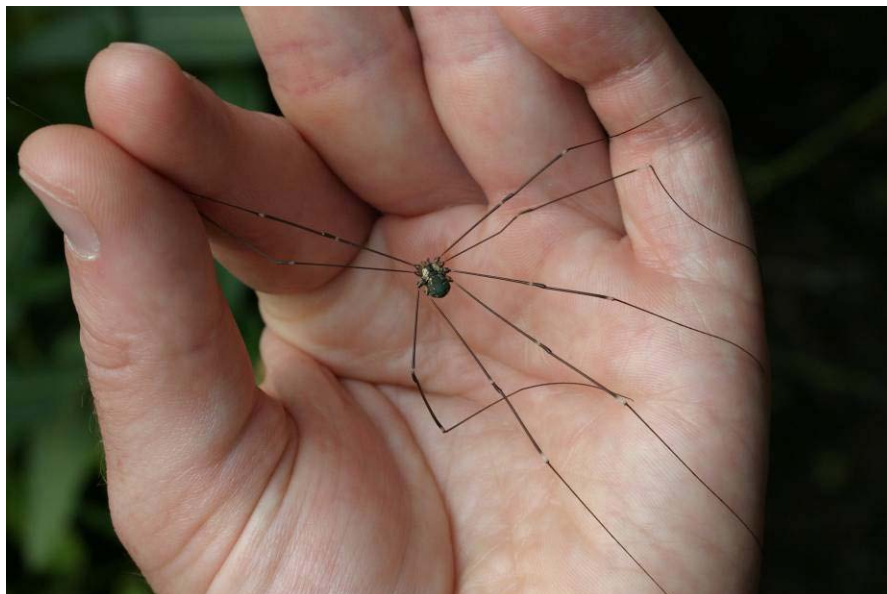

Fig. 2. Gaat *Leioleptus* sp. A ook onze natuurreservaten veroveren? Foto: Jinze Noordijk

Purmerend, 1 september Inventarisatie in Purmerend en het Wormer- en Jisperveld. Zeer opvallend was de vondst van een kluwen van 14 vrouwtjes van *Leioleptus* sp. A midden in het moerasreservaat, ver van bebouwing (fig. 2). Gaat deze soort zich over heel Nederland verspreiden? [JN]

Papendrecht en Maasvlakte, 11 oktober Excursie in Zuid-Holland na spectaculaire vondsten van Johan Bink. We gingen eerst naar een rivierbegeleidend bosje bij Papendrecht waar *Astrobletus laevipes* is opgedoken – de eerste vondst buiten Gelderland! Daarna werd een enorme populatie van *Leioleptus* sp. A bezocht. Vervolgens reisden we naar de Maasvlakte, op het eerste gezicht niet echt goed hooiwagenterrein (fig. 3). Op een basaltdijk werd driftig gezocht naar een nieuwe *Leioleptus*-soort voor Nederland die door Johan eerder was gevonden. We vonden zes soorten, waaronder de gewenste *Leioleptus*, maar als klapper ook nog een nieuwe *Nelima*-soort! De soorten worden later in Entomologische Berichten en Nederlandse Faunistische Mededelingen gepubliceerd. [JB,AK,JvD,JN]

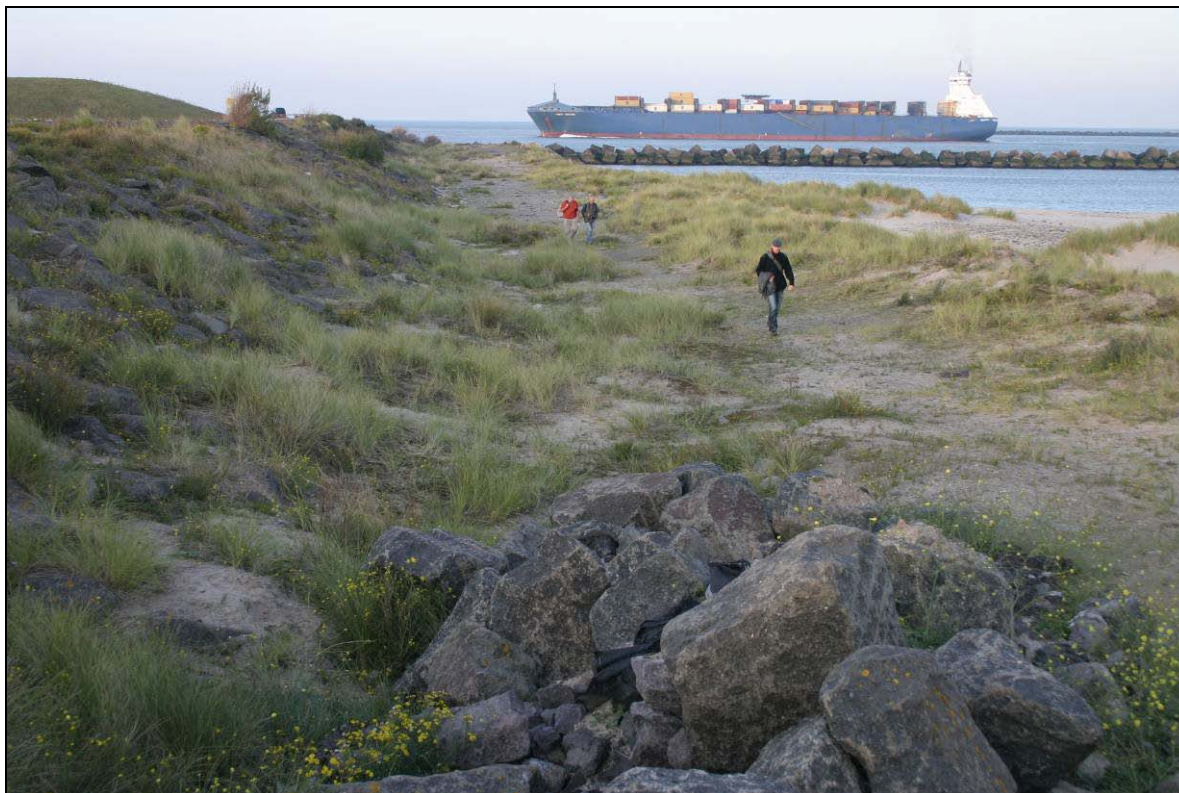

Fig. 3. Deze basaltdijk op de Maasvlakte bleek twee nieuwe hooiwagensoorten voor Nederland te herbergen! Foto: Jinze Noordijk

Noordlaarderbos en omgeving, 15-21 oktober Meerdaagse excursie naar het Noordlaarderbos en wijde omtrek (Veenkoloniën, Hunzedal, Anloërdepje, Boswachterij Hooghalen, Schipborg) om waardevolle records te verzamelen uit het westen van Groningen en noorden van Drenthe. [JN]

Klein Noordijk, 2 november Excursie naar dit landgoed bij Twello waar Ger Spoek vroeger ca. 200 exemplaren van *Opilio parietinus* heeft gezien. De dit jaar in Zuid-Limburg teruggevonden soort werd hier echter niet aangetroffen, wel zes andere soorten. Opvallend was dat de avond te voren Arp Kruithof mij belde om te melden dat hij een tweede plek voor *O. parietinus* had gevonden, ditmaal in Rotterdam. [JN,MK,ThH]

Eyserbossen en bossen bij Wylre Theodoor Heijerman heeft twaalf bodemvalseries instaan in deze boscomplexen. In de bossen zijn op twee plekken bomen omgekapt om een zogenaamde middenbos te maken in het kader van een OBN-onderzoek. Het gaat om hakhoutbeheer waarbij hier en daar nog enkele bomen mogen blijven staan. De bodemfauna wordt gemonitord voor de ingreep, twee jaren na de ingreep en in een onaangestast referentieplot. De monsters bevatten uitzonderlijk veel hooiwagens, o.a. *Trogulus closanicus*, *Nemastoma bimaculatum* en *Paranemastoma quadripunctatum*, en omdat deze dieren vrij kritisch lijken te zijn qua vochtpreferenties is het zeer interessant om te zien hoe het beheer uitpakt voor deze groep. Het onderzoek gaat nog minstens een jaar door en er moet nog veel gedetermineerd worden voordat er conclusies kunnen worden getrokken. [ThH,JN]

Schoonrewoerd Cees Gielis en Frank van Nunen inventariseren het bosje Schaapskooi in het Vijfherenland met bodemvallen en malaisevallen (fig. 4). De hooiwagenvangsten hebben ze aan werkgroep gegeven. Er zaten negen soorten tussen, mogelijk met de eerste vangst van *Lacinius ephippiatus* voor de provincie Zuid-Holland (die zeer slecht geïnventariseerd is). [JN]

Fig. 4. *Leioleptus rotundus* is zeer algemeen in het bosje bij Schoonrewoerd. Foto: Cees Gielis

Grebbelinie, Voorpostenlijn De KNNV Wageningen e.o. inventariseerde dit gebied van Staatsbosbeheer dit jaar. Tijdens drie veldbezoeken zijn de hooiwagens in kaart gebracht, waarbij elf soorten zijn gevonden. Rapporthoofdstuk volgt in 2013. Opvallend was de aanwezigheid van *Nemastoma dentigerum* in dit gebied met zandbodem. [JN]

Noordelijke Friese Wouden In opdracht van en in samenwerking met Landschapsbeheer Friesland (Foppe van der Meer en Gerrit Tuinstra) en de Loopkeverstichting (Hans Turin) zijn tien houtwallen in nationaal landschap Noordelijke Friese Wouden bemonsterd met bodemvallen. Deze inventarisatie vult mooi een witte vlek in Friesland en heeft gegevens van 13 hooiwagensoorten opgeleverd. [JN,ThH]

Groningen Nog meer nieuws uit het noorden. Op enkele plekken in Groningen zijn losse waarnemingen van hooiwagens verzameld en fotografisch vastgelegd. Bellingwoude, Midwolda, Lutjegast en Beerta zijn geen onverkend terrein meer en zullen als stip verschijnen in toekomstige verspreidingskaartjes voor enkele soorten. [MK]

De IJssel De vondst van *Astrobletus laevipes* in Zuid-Holland heeft ertoe geleid dat er meerdere pogingen zijn ondernomen om de soort ook eindelijk eens voor de IJssel aan te tonen. De Wilpsche Klei, Deventer, Duursche Waarden en de Tichelgaten bij Windesheim mochten zich verheugen op een bezoek van de hooiwagenwerkgroep, helaas zonder vondsten van *Astrobletus*. Wel zijn natuurlijk andere soorten gezien, waarbij met name de grote talrijkheid van *Mitopus morio* op alle plekken opviel (fig. 5.). [JN,MK,ThH]

Fig. 5. *Mitopus morio* is zeer algemeen langs de IJssel. Foto: Jinze Noordijk

Nieuws

Overige waarnemingen

Niet alleen leden van de hooiwagenwerkgroep verzamelen records. Dit jaar werden er weer veel waarnemingen ingevoerd op Waarneming.nl, in de toekomst zullen alle gevalideerde records worden toegevoegd aan het bestand. Daarnaast stuurde Hans Jonkman foto's van de verschillende hooiwagensoorten die op smeer afkwamen tijdens nachtvlinderinventarisaties in het Roggebotzand. Kees Margry verzamelde op verzoek hooiwagens in leembos Scheeken bij Best en dat heeft o.a. een mooie nieuwe stip voor *Nemastoma bimaculatum* opgeleverd. Roy Morssinkhof plaatste bodemvallen in twee tuinen in Hengelo en vond vijf soorten (fig. 6). Heike Kappes stuurde foto's van drie soorten uit IJmuiden.

Fig. 6. *Odiellus spinosus* was zeer algemeen in een bijna volledig betegelde tuin in Hengelo. Foto: Jinze Noordijk

Websites met foto's

Jan van Duinen maakt prachtige foto's van hooiwagens. Hij verzamelt ze op zijn website: www.janvanduinen.nl/opiliones.php. Er is behoefte aan goed plaatjesmateriaal, want de website is een hit met veel bezoekers. Jinze is op aanvraag van Arachnologia Belgica (oftewel ARABEL) de fotogalerij van hooiwagens aan het vullen, zie: www.arabel.ugent.be/nl.php?page=gal2.

Een DNA barcode van alle hooiwagens

Vorig jaar is Naturalis Biodiversity Center gestart met het DNA-barcodingproject. Doel is om van zoveel mogelijk planten en dieren een DNA-barcode te genereren, waarbij de focus ligt op de Nederlandse soorten. EIS-Nederland coördineert hiervoor het gedeelte van de ongewervelde dieren.

DNA zit in iedere levende cel en bevat een blauwdruk voor de eigenschappen van een individu, het bepaalt echter ook de soort. Kortom elke soort bevat een stukje DNA dat uniek is voor die specifieke soort. Een stukje van het COI gen is tot het DNA barcode-gen gedoopt, omdat het voor veel soorten uniek zou moeten zijn. Het betreffende stukje DNA bevat 658 van deze baseparen. Door die te bepalen kan het gebruikt worden om soorten te herkennen. Door de DNA-barcode te vergelijken met bestaande barcodes kan iedereen een snelle en betrouwbare determinatie krijgen. Een groot voordeel is dat het ook werkt met restanten van dieren of jonge stadia. Alle barcodes worden samengebracht in een referentiedatabase: internationaal is dat BOLD, de Barcode Of Life Database (zie <http://www.barcodeoflife.org/>).

In 2011 en 2012 zijn alle in Nederland voorkomende soorten ingeleverd bij Naturalis: 31 soorten in totaal (zonder de sinds bijna een halve eeuw niet meer waargenomen *Ischyropsalis hellwigi*), waarbij waar mogelijk individuen van drie regio's zijn verzameld om een beeld te krijgen van eventuele genetische variatie. Een niet geringe prestatie, want onder de Nederlandse soorten zijn er enkele zeldzaam en er zijn er zelfs vier die slechts van één plek bekend zijn (fig. 7). Dit project zal nog een tijdje doorgaan in 2013. Ik ben nog hard op zoek naar enkele aanvullende individuen van *Anelasma cephalus cambridgei* uit Winterswijk en Limburg (individue van de Duivelsberg zijn al ingeleverd) en veel materiaal van *Trogulus*-soorten, want de fylogenie van deze soorten is nog niet

Nelima doriae is slechts van één locatie in Nederland bekend en om hem voor het DNA-barcodingproject te verzamelen was dus een gerichte excursie nodig. Foto: Jinze Noordijk

geheel duidelijk en het bepalen van de DNA-barcode kan duidelijk maken met hoeveel soorten wij eigenlijk te maken hebben in Nederland. Verzamelde hooiwagens kunnen levend of in 90% alcohol worden opgestuurd naar Jinze Noordijk, EIS-Nederland, Postbus 9517, 2300 RA Leiden.

Plannen, doelen voor 2012

- Revisie van de Nederlandse *Trogulus nepaeformis* s.l. Een paar collecties zijn deels 'doorgespit'. De meeste exemplaren blijken tot *Trogulus closanicus* te behoren. In elk geval lijkt de 'echte' *T. nepaeformis* niet in ons land voor te komen. Het streven is dit werk het komend jaar af te ronden. [HW]
- Bodemvalbemonstering van het bos bij Winterswijk waar in de jaren 1960 drie exemplaren van *Ischyropsalis hellwigi* zijn gevonden. Dit lag voor 2012 ook al in de planning, maar is er niet van gekomen. Voor 2013 is de vergunningaanvraag al verstuurd. [JN, ThH]
- "Sensory structures and sexual dimorphism in the harvestman *Dicranopalpus ramosus*". Het onderzoek is klaar, het manuscript geschreven. Momenteel probeer ik het gepubliceerd te krijgen. [HW]
- *Astrobus laevipes* nadert de Noordzeekust! We streven ernaar vóór de deadline van het artikel hierover (voor Nederlandse Faunistische Mededelingen 39), zoveel mogelijk extra stippen op de kaart te krijgen. [JN,HW,JB]
- Artikelen over: de twee nieuwe hooiwagens voor Nederland, de hooiwagens van de Meinweg, de nieuw ontdekte populaties van *Opilio parietinus* en de hooiwagenfauna van de Voorpostenlijn van de Grebbelinie. [JN,HW]
- Mike Davidson (Aberdeen, Schotland) kwam met de vraag of (delen van) de hooiwagentabel in het Engels gepubliceerd konden worden. The British Arachnological Society heeft inmiddels financiële ondersteuning voor dit project toegezegd. [HW,JN]

Publicaties in 2012

Kuiper, M. & J. Noordijk, 2012. Hooiwagens (Opiliones) in Groningse akkerranden. – Entomologische Berichten 72: 231-237.

- Veer, R. van 't & J. Noordijk, 2012. Spinnen en Hooiwagens in Zaanstad. – In: R. van 't Veer *et al.* (red.), Natuuratlas Zaanstad - CDROM-Bijlage 6. Stichting Uitgeverij Noord-Holland.
- Williams, A.T., 2012. Reuzenhooiwagen nu ook in Limburg gevonden. Natuurhistorisch Maandblad (101) 7: 134-136.

Colofon

Opilionieuws is nieuwsbrief en contactorgaan van de hooiwagenwerkgroep van de stichting European Invertebrate Survey Nederland (EIS). Het verschijnt minstens een keer per jaar. Bijdragen zijn welkom. Op verzoek wordt de nieuwsbrief per email toegestuurd.

Opilionieuws is samengesteld uit de woorden *Opilio* en *nieuws*. *Opilio* is een hooiwagengenus dat in ons land met drie soorten vertegenwoordigd is. We komen het woord ook als soortnaam tegen bij *Phalangium opilio*. De onderstrepingen vormen samen het woord *Opiliones*: de orde hooiwagens.

De werkgroep

Coördinator en correspondentie:

Jinze Noordijk
EIS-Nederland
Postbus 9517
2300 RA Leiden

jinze.noordijk@naturalis.nl

Samenstelling *Opilionieuws*:

Jinze Noordijk en Hay Wijnhoven

Overige werkgroepleden:

Dick Belgers
Johan Bink
Jan van Duinen
Theodoor Heijerman
Arp Kruithof
Marije Kuiper
Ger Spoek (erelid)
Ruud van der Weele

Newsletter *Opiliones Netherlands* 2012, 6 (7)

Summary

- A list of publications (with many pdf-files!) can be found on the website of EIS <http://www.eis-nederland.nl/hooiwagens>
- A considerable amount of records -from all over the country- has been added to The Dutch *Opiliones* database this year.
- All the species of harvestman that occur currently in the Netherlands have been collected in 2011 and 2012 for determining a DNA barcode by Naturalis Biodiversity Center.
- The key of the Dutch harvestmen (De Nederlandse hooiwagens) can be ordered (€ 15,--) at www.naturalis.nl or www.nev.nl/et